

ME'MÛN DÖNEMİ SİYASETTE VEZİR FAZL B. SEHL'İN ROLÜ*

Dr. Mesut CAN

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi

ÖZ

Abbâsîler, iktidara gelişlerinde dayandıkları askerî, siyasî ve sosyal güçler sebebiyle Emevîler devrinde izlenen “Arapçı siyaseti” büyük oranda terk ettiler. Bu durum, gayr-ı Arap unsurların devlet idaresi başta olmak üzere bir çok alanda daha etkili olmalarına zemin hazırlamış, ilk dönem Abbâsî halifeleri zamanında söz konusu alanlarda özellikle İran-Sâsânî tesiri damgasını vurmuştur. Abbâsî hanedan üyesi Me'mun'un (813-833) kardeşi Emin'le (809-813) arasında çıkan iktidar mücadelesi, Me'mun'un lehine sonuçlanarak bu tesiri bir kat daha artırmıştır. Makalenin konusunu teşkil eden Fazl b. Sehl (ö. 202/818), Abbâsî iktidarının ilk asrında etkili olan İran- Sâsânî tesirinin bu devre ait temsilcisidir.

Çalışma kapsamında Abbâsî veziri Fazl b. Sehl'in, döneminde izlenen siyasete ve önemli olaylara etkisi rivayetler ve günümüz değerlendirmeleri ışığında ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vezir, Fazl b. Sehl, Abbâsîler, Me'mun, Sâsânî Tesiri.

ABSTRACT

Role of the Vizier Fadl b. Sahl in the Politics of al-Ma'mun's Term

The Abbasids gave up largely “Arabist policy” adopted in the reign of the Umayyads thanks to the social, political and military forces that they relied on as coming to power. This situation paved the way for the non-Arab elements to be more effective in many areas, particularly in the state administration, and Iranian-Sasanid influence especially marked these areas in the period of the first Abbasid caliphs. The power struggle between the members of Abbasid dynasty al-Ma'mun and his brother Amin, resulted in favor of al-Ma'mun, thus increasing the influence even more. Fadl b. Sahl who is the subject of the article is the representative of the Iranian-Sassanian influence in the first century of the Abbasid rule.

In this study, the effects of Abbasid Vizier Fadl b. Sahl on politics and important events of his period are tried to be revealed in the light of the traditions and contemporary reviews.

Keywords: Vizier, Fadl b. Sahl, Abbasids, al-Ma'mun, Sassanid influence.

Giriş

İslam dünyasında çok daha eski tarihlere uzanan örnekleri olmakla birlikte “vezir” unvanı taşıyan yöneticiler, Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle birlikte devlet

* Bu makale, “Fazl Bin Sehl'in Hayatı ve Şahsiyeti” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Bkz: Can, Mesut, *Fazl Bin Sehl'in Hayatı ve Şahsiyeti*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.

idaresinde rol almaya başladılar.¹ Bir süre sonra ilk Abbâsî halîfeleri askerî olmaktan çok dînî lider gibi davranarak, devletin idaresini daha çok bu işlerle meşgul olmaya hırslı olan vezirlerine terk ettiler.² Ayrıca bu dönemde vezirlerin çoğu devletin kuruluşuna büyük katkı sağlayan Fars kökenli kimselerden seçildiler. Bunun doğal sonucu olarak, ilk dönemlerde bütünüyle bir İran taklitçiliğinin yaygınlaştığını görmekteyiz. Bunda rol alanların, eski İran'da mevcut olan müesseselerin taklit edilmesi ve Abbâsî devlet sistemine eklenmesi sayesinde hayran oldukları Sâsânî Devleti'nin gücüne erişmeyi amaçladıkları ihtimal dahilindedir.³ Bu çerçevede, Halife Me'mûn'un (813-833) veziri Fazl b. Sehl'in (ö. 202/818) gerek devlet idaresinde yaptığı uygulamalar, gerekse izlediği siyaset bakımından bahse konu iddiayı ne derece destekleyen veriler sunduğu başlıklar halinde ele alınacaktır.

1. Fazl b. Sehl'in ve Sehl Ailesinin Tarih Sahnesine Çıkışı

Adı Fazl b. Sehl b. Abdullah⁴, künyesi Ebü'l-Abbâs'tır.⁵ 154/771 yılında Serahs'ta⁶ dünyaya gelmiştir.⁷ es-Sîb el-A'lâ'nın⁸ (Yukarı Sîb) Sâbernîta⁹ denilen köyündendir.¹⁰ Mecûsî bir aileye mensuptur. Babası Sehl'in, Halîfe Mehdî (775-785) veya Hârûn er-Reşid (786-809) zamanında müslüman olduğuna dair bilgiler mevcuttur.¹¹ Müslüman olmasına sebep olan olay dikkate alındığında, Hârûn er-Reşid zamanında müslüman olması kuvvetle muhtemeldir.¹² Ailenin Abbâsî devlet erkânı ile tanışması, Fazl'in babası Sehl'in Yezid b. Zâzânferûh adındaki amcasının memleketi Sîb'de yaşadığı bir anlaşmazlık sonucu öldürülmesi ve mülklerine el konulması neticesinde gerçekleşmiştir. Sehl, mallar ve kardeşinin kanı konusunda hakkını aramak üzere Yahyâ b. Hâlid el-Bermeki'yle irtibata geçmiş ve bu sayede arazisini kurtarmasını sağlamıştır. Bu olay sonu-

¹ Ayaz, Fatih Yahya, "Vezir", *DİA*, XLIII, İstanbul 2013, 79 vd.

² Mantran, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, trc.: İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981, s. 121.

³ Barthold, Wilhelm, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, ilavelerle trc.: M. Fuat Köprülü, İkinci Basım, Ankara 1963, s. 44.

⁴ Caḫşiyârî, Abdullah yerine Zâzânferûh ismini zikreder. Bkz.: Caḫşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, Mısır 1980, s. 229. Muhtemelen müslüman olduktan sonra Abdullah ismini almıştır.

⁵ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd*, Beyrût ty., XII, 339; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, Beyrût 1995, X, 110; İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, nşr.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kâhire ty., III, 209; Zirikî, Hayruddin, *el-A'lâm*, Beyrût 1969, V, 354.

⁶ Horasan nahiyelerinden büyük, geniş, eski bir şehirdir. Neysâbur ve Merv arasında, bu iki şehri birbirine bağlayan yolun ortasındadır. Bkz.: Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrût 1957, III, 208.

⁷ Zirikî, *el-A'lâm*, V, 354.

⁸ es-Sîb, Kûfe civarından bir kasabadır. Yukarı Sîb ve Aşağı Sîb (es-Sîb el-A'lâ ve es-Sîb el-Esfel) olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Bkz.: Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 293.

⁹ Kûfe'nin bölgelerinden es-Sîb el-A'lâ'nın köylerindedir. Bkz.: Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 387.

¹⁰ Caḫşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 229.

¹¹ Halîfe Mehdî döneminde müslüman olması hakkındaki rivayetler için Bkz.: İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 209; Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, Siyeru *a'lâmi'n-nübelâ*, nşr.: Şu'ayb el-Arnaût, Beyrût, 1982, X, 99.

¹² Bkz.: Caḫşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 230; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 339; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 110; İbn Tiktaka, Ali b. Tabâtabâ, *el-Fahrî fî'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, Dârü Sadr, Beyrût 1966, s. 221; Yûsuf el-Emir Ali, "el-Fazl Bin Sehl es-Serahsî", *el-Mevsû'atü'l-Arabîyye*, Dimaşk 2006, XIV, 562.

cunda Sehl, Müslümanlığı kabul etmiş ve aile Bermekîler'le yakın ilişkiler kurmuştur.¹³

Fazl b. Sehl'in Abbâsî hizmetine girişi ailenin Bermekîler'le kurduğu bu ilişkiler sayesinde gerçekleşti. Fazl'ın babası Sehl, Bermekîlerin bazı arazi işlerini üstlenerek kusursuz hizmeti ve sadakatının referansıya çocuklarını Bermekîler'in yanına vermeyi başardı. Böylece Fazl b. Sehl, Fazl b. Ca'fer el-Bermekî'nin hizmetine, kardeşi Hasan da Abbâs b. Fazl b. Yahyâ'nın hizmetine girdi. Bir gün Fazl b. Sehl, Yahyâ için Farsça'dan Arapça'ya bir kitap tercüme etti. Yahyâ onun maharetine ve keskin zekâsına hayran kalarak onun Me'mûn'un hizmetine girmesi gerektiğine karar verdi. Bu amaçla Fazl'a; "*Senin zeki olduğunu düşünüyorum, yüksek mevkiler elde edeceksin. Müslüman ol ki seni işlerimize dâhil etmek ve sana ihsanda bulunmak için bir yol bulmuş olayım*" dedi. Fazl da; "*Evet! Allah vezire selamet versin! Senin elinle Müslüman oluyorum*" dedi. Bunun üzerine Yahyâ; "*Hayır! Ancak ben seni dünyamızdan bir hisse elde edebileceğin bir duruma getiriyorum*" diyerek onun Me'mûn'un hizmetine girmesini ve Me'mûn'un vesilesiyle müslümanlığı seçmesini arzu etti. Ardından mevlâsı Sellâm'ı çağırarak Fazl'ı Me'mûn'a götürmesini söyledi. Rivayete göre Fazl, bir süre Bermekîler'in himayesinde kaldıktan sonra Me'mûn'un hizmetine girmiş ve onun eliyle müslüman olmuştur.¹⁴

Fazl b. Sehl'in müslüman oluşu hakkında farklı rivayetler vardır. Bunlardan, genel olarak yukarıda aktardığımız rivayette olduğu gibi onun Me'mûn'a tabi olmasından sonra yine Me'mûn sayesinde 190/805-806 senesinde müslüman olduğunu ifade edenler bulunmaktadır.¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî ile İbnü'l-Cevzî, Fazl'ın Hârûn er-Reşid veya Me'mûn sayesinde müslüman olmayı istemediğini, kendi başına Cuma günü Büyük Mescide giderek gusledip, temiz elbiseler giyip, müslüman olarak döndüğünü rivayet etmektedir.¹⁶ Ancak, özellikle Arap olmayan ve önemli devlet görevlerinde getirilmek istenen kişilerin kendilerini bu görevlere getirenler eliyle Müslümanlığı kabul ederek bir nevi manevi bağ kurduğu ve sadakat gösterisinde bulunduğu bilinmeyen bir gerçek değildir. Dolayısıyla Fazl'ın da hizmetine girdiği Me'mûn eliyle müslüman olması diğer ihtimallerin üstündedir.

2. Emin-Me'mûn Mücadelesinde Fazl b. Sehl'in Rolü

Hârûn er-Reşid'in hayatta olduğu süreç içerisinde Fazl b. Sehl'in meydana gelen olaylarda önemli bir etkisi bulunmuyor. Kaynaklarda Fazl b. Sehl'in adına daha çok Emin-Me'mûn arasındaki iktidar kavgasının patlak vermesi ile rastlamaya başlamaktayız. Özellikle Fazl'ın, mücadelenin karar alma ve uygulama safhasındaki tesiri bunda etkili olmuş ve halifenin sonraki süreçte izlediği siyasetin seyrini son derece etkilemiştir. Dolayısıyla bizim burada amacımız iktidar mücadelesinin bizzat kendisini her yönüyle detaylı olarak inceleyip gün yüzüne

¹³ Cahşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 229-230.

¹⁴ Cahşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 230-231. Ayrıca bkz.: Hakkı Dursun Yıldız, "Fazl b. Sehl", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 275.

¹⁵ Bkz.: İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 209; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 99; Zirikî, *el-A'lâm*, V, 354.

¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 340; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 110.

çıkarmak olmayıp bu konu şu an için bu çalışmanın amaç ve kapsamı dışındadır. Burada kısaca olayın meydana geliş serüveni aktarılmakla yetinilecek, daha çok Fazl b. Sehl'in olayların tam olarak neresinde yer aldığı tespit edilmeye ve onun adı geçen mücadeledeki rolü ortaya konmaya çalışılacaktır.

2.1. Fazl b. Sehl'in Mücadele İle İlgili Düşünce ve Görüşleri

Taberî'de yer alan bir habere göre Me'mûn cephesinde daha Hârûn er-Reşîd ölmeden önce muhtemel bir mücadele için ön hazırlık çalışmaları yapılmakta, bizzat Fazl b. Sehl'in ağzından şu rivayet aktarılmaktadır: *"el-Hasan el-Hâcib, Fazl b. Sehl'in şöyle haber verdiğini anlattı: er-Reşîd'i Horasan halkının önde gelenleri karşıladı. İçlerinde Hüseyin b. Mus'ab da vardı. Fazl dedi ki: Hüseyin beni karşıladı ve bana dedi ki: Reşîd bu iki gün içerisinde ölür. Muhammed'in işi zor. İş seninkinindir. Elini uzat." Böylece Fazl elini uzattı ve hilâfet için Me'mûn'a biat aldı. Fazl dedi ki: Günler sonra Hüseyin bana yine geldi ve yanında Halîl b. Hişâm vardı. Hüseyin dedi ki: 'Bu kardeşimin oğludur. O sana güveniyor, biatini al.'*¹⁷ Anlaşılan o ki, her iki taraf da Hârûn er-Reşîd'in ölümü halinde güçsüz bir vaziyette yakalanmamak için devlet idaresindeki taraftarlarının söz ve güvenlerini almaya çalışmaktadır. Aslında bu haberler iki kardeş arasındaki mücadelenin Hârûn er-Reşîd'in uzun zaman öncesinden korktuğu gibi önceden beklendiğini göstermektedir.

Emin'in veziri Fazl b. Rebî, Hârûn er-Reşîd'in vefatından sonra Tûs'ta bulunan asker ve malzemeleri Emin'in mektubunda emrettiği üzere alelacele Bağdat'a götürmek üzere yola çıktı. Me'mûn durumu haber alınca telaş içerisinde, ne yapacağını bilmez bir halde komutanlardan onun tarafında yer alan Abdullah b. Mâlik, Yahyâ b. Mu'âz, Şebîb b. Humeyd b. Kahtaba, Hârûn'un hâcibi A'lâ, Şurta teşkilatının komutanı el-Abbâs b. el-Müseyyeb b. Zübeyr, Hârûn'un kâtibi Eyyûb b. Ebî Semîr, Abdurrahmân b. Abdülmelik b. Sâlih ve en kıymetli adamı Zü'r-Riyâseteyn Fazl b. Sehl ile durumu istişare etti. Komutanlar iki bin süvâri ile, gidenleri yakalamayı ve onları geri çevirmeyi kararlaştırdılar. Bunun üzerine Fazl b. Sehl, Me'mûn'la yalnız kaldığı bir esnada ona şunları söyledi: *"Bunların sana söylediklerini yaparsan kendini kardeşine hediye etmiş olursun. Ancak doğru olan görüş; mektup yazman, onlara biati hatırlatman, vefa isteyen ve ihanetten ve onun dünya ve ahretteki sonuçlarından sakındıran elçi göndermendir."*¹⁸ Me'mûn basiretli veziri Fazl'ın tavsiyesine uyarak Sehl b. Sa'îd ile birlikte Hâdî'nin mevlası Nevfel'i elçi olarak gönderdi. İkisi Fazl b. Rebî'i ve orduyu Nişabur'da yakaladı. Ancak kendilerine teveccüh gösterilmemiş, elçi olarak huzura çıkmalarına bile izin verilmemiştir.¹⁹

İki elçi durumu Me'mûn'a haber verdikleri zaman Fazl b. Sehl, yine Me'mûn'un kararından dönmemesi için cesaretlendirmeye devam etmekte ve

¹⁷ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, nşr.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim, Dâru Süveydan, Beyrût 1967, VIII, 370.

¹⁸ İbnü'l-Esir, İzzüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem, *el-Kâmil fi't-târîh*, Beyrût 1965, VI, 223; İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn*, I-VII, Beyrût 1971, III, 230 vd.

¹⁹ Taberî, *Târîh*, VIII, 370 vd.; Cahşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 277-278; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 206-207.

"...Biraz sabret. Ben hilâfeti sana bağlayacağım..."²⁰ demektedir.

Emîn kardeşinin kendisine itaat edip etmediğini anlayabilmek için bir elçi göndererek ondan Horasan'ın kasabalarından çekilmesini, kendisi tarafından oralara amiller gönderileceğini bildirmektedir. Cahşiyârî (ö. 331/942), bu esnada Me'mûn'un komutanlarıyla olan istişaresini ve onların Emîn'in istekleri karşısındaki tavrını ortaya koyan şu rivayeti aktarmaktadır: "*Muhammed el-Emîn iktidarını sağlamlaştırıp Fazl b. Rebî, techizatla birlikte orduyu ona getirdiği zaman Me'mûn'a Horasan'daki bazı bölgeleri kendisine vermesini isteyen ve haberlerini ona yazması için kendi tarafından yazışma işini üstlenecek birisini göndermesini emreden bir mektup yazdı. Bu, Me'mûn'un zoruna gitti. Fazl b. Sehl'i çağırdı ve onunla istişare etti. Fazl da ona dedi ki: 'Muhakkak senin taraftarlarından ve yöneticilerinden bir çevren var. Onlarla istişare etmen, dostluğun gereğidir. Onlarsız işe başlaman ise araya soğukluk girmesine sebep olur, güvensizlik yaratır. Dolayısıyla onlarla istişare et'. Sonra onları getirtti ve hep birlikte istişarede bulundular. Hasan b. Sehl dedi ki: Muhammed'in hakkı olmayan bir şeyi istemeye yeltendiğini biliyor musunuz? Dediler ki: 'Evet. Ancak ona karşı koymanın zararından korktuğumuz için buna katlanıyoruz'. Hasan dedi ki: '[Emin'in] istediklerini vermesinden sonra istemeye devam etmeyeceğine, başka şeyleri talep etmeye yeltenmeyeceğine emin misiniz? Dediler ki: 'Hayır. Ancak biz barış istiyoruz'. Hasan dedi ki: 'Eğer başka bir meseleye kalkışırsa ona verdiğimiz şeyle zayıf düşmeyi hızlandırmış olmaz mıyız?' Fazl b. Sehl bu görüşte Hasan'a katıldı, sonra uzun bir konuşma yaparak dedi ki: 'Yardımların azı çoğu olmaz, ölüm yarası haksızlık yarasından yeğdir.' Me'mûn da dedi ki: 'Yumuşaklılığı sevmeyi tercih etmekten dolayı dünya ve ahiret işinden kötüye giden gitti'. Daha sonra Emîn'in isteklerine ret cevabı içeren bir mektup yazdı."²¹*

Dîneverî'nin (ö. 282/895) haber verdiğine göre, Me'mûn kardeşinin mektubunu alınca Fazl'a ne yapmasını tavsiye ettiğini sordu. Sabaha kadar mühlet isteyen vezir, rivayete göre, geceleyin yıldızlara bakmış ve sabahleyin Me'mûn'a kendisinin halife olacağı müjdesini vermiştir. Bunun üzerine Me'mûn da kardeşinin isteğini reddetmiştir.²² Öyle anlaşılıyor ki; vezirin yıldız falındaki şöhreti o kadar yaygındı ki yaşadığı olayların açıklanmasında sık sık bu yönüne başvurulur duruma gelmişti. Halk arasında yayılan bu haberlerden dönemle ilgili haber veren tarihçilerimiz dahi müstağni kalamamışlardır.

Emîn'in ağır şartlar içeren mektuplarına mukabil olarak Me'mûn da Emîn'den Bağdat'taki ailesini ve mallarını kendisinin yanına, Horasan'a göndermesini istedi. Mektubu göndermeden önce Fazl b. Sehl'le yaptığı istişarede aralarında şu konuşma geçti: "*Oğlum, ailem ve er-Reşîd'in bana ayırdığı -ki*

²⁰ Cahşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 277-278. Ayrıca bkz.: Taberî, *Târîh*, VIII, 371-372; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 224.

²¹ Cahşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 289-290. Ayrıca bkz.: Taberî, *Târîh*, VIII, 377; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 5.

²² Dîneverî, Ebû Hanîfe, *İslâm Târîhi (el-Ahbârü't-tvâil)*, trc.: Nusrettin Boleli, İbrahim Tüfekçi, İstanbul 2007, s. 427.

100 milyondur- malım Muhammed'in yanında ve ben ona muhtacım. Ne dersin? Zü'r-Riyâseteyn dedi ki: Malına ve ailene ihtiyacın var. Bu yüzden seni bunlardan alıkoysa verdiği sözü bozmaya ve seni kendiyile savaşmaya zorlamaya karar verdi demektir. Bense ihtilaf kapısını senin açmanı doğru bulmuyorum."²³

Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı üzere Fazl, Me'mûn'un ahdi bozan taraf olmaması için azami gayret sarf etmektedir. Muhtemelen bu şekilde davranmasını sağlayarak Hârûn'un yapmış olduğu ahde sadık kalacaklarını düşündüğü Abbâsî idaresinin önde gelenlerinin kalplerini kazanmayı planlamaktadır. Ayrıca mücadele safhasında kendilerine karşı oluşturulabilecek gücü psikolojik olarak zayıflatmış olacaktır. Çünkü yapılan ahde göre hilâfet, kendisine ihanet edilenin olacak ve buna şahitlik yapanlar da onu destekleyeceklerdi.

Yine Fazl b. Sehl, Me'mûn'un Emîn'e boyun eğmemesi için ona şu tavsiyeleri yapmaktaydı: *"İhanetin cezası ağır, azgınlığın sonucu güvensizliktir. Belki yenilen yenen olarak dönebilir. Başarı, gücün azlığı veya çokluğuyla ilgili değildir. Ölüm zilletten ve adaletsizlikten iyidir. Kardeşine bedenden ayrılmış baş gibi komutanlarından ve ordundan ayrı olarak gitmeni doğru bulmuyorum. Yoksa onun yanında, onun sıradan tebaasından biri gibi olursun. Herhangi bir savaşta sonucunu göze almadan, sana hükmetmiş olur. Öyleyse Çiğüyeh ve Hakan'a yaz. O ikisini beldelerine tayin et. Kâbil Melikine birtakım Horasan hediyeleriyle birlikte elçi gönder. Ona vaatte bulun, arazisinden vergi alma. Sonra taraftarlarını topla, ordunu birleştir. Atı ata, adamı adama ver. Ya kazanırsın, yoksa Hâkân'a sığınırsın". Bunun üzerine Me'mûn onun haklılığını anladı ve işaret ettiği şeyi yaptı. Bu âsî hükümdarlar, onun teklifini kabul etti. Ordusunu birleştirdi ve onların yanında yer almalarını sağlayarak birlik olmalarını sağladı.."*²⁴

Görüldüğü üzere kaynaklarımız bize Me'mûn'un danışmanları ile yaptığı istişareleri bütün detaylarıyla aktarmaktadır. Me'mûn'un yaşanan gelişmelerden oldukça kaygılı ve ne yapacağını bilmez bir durumda olduğunu bu istişarelerdeki tutumundan anlıyoruz. Birçok defa diğer danışmanlarının tavsiyelerini yapmaya azmettiği esnada veziri Fazl b. Sehl'in son anda ileri sürdüğü düşünceleri benimsediğini anlıyoruz. Kardeşi Emîn'e karşı mücadele kararının alınmasında da etkili olan kişilerin başında Fazl b. Sehl'in geldiğini söyleyebiliriz.²⁵ İbn Tiktaka bunu şöyle ifade etmektedir:

*"İkisi arasında karşılıklı elçiler geldi gitti. Sonunda, Me'mûn kardeşine boyun eğdi ve kendisinin azledilmesini ve Mûsâ b. el-Emîn'e biat alınmasını kabul etmeye azmetti. Sonra veziri Fazl b. Sehl onunla başbaşa kalınca kardeşine boyun eğmemesi için onu cesaretlendirdi ve hilâfeti ona yakıştırdı. Böylece Me'mûn kardeşinin isteğine razı olmaktan vazgeçti. Fazl b. Sehl, Me'mûn'un halifelîği elde etmesi işine destek verdi."*²⁶

Taberî'de yer alan ve Fazl b. Sehl'in ağzından aktarılan şu haber de bize

²³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 6-7.

²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 232 vd.

²⁵ Bkz.: Kervî, İbrahim Süleyman, *Nizâmü'l-vizâra fi'l-asri'l-Abbâsîyyi'l-evvel*, İskenderiyye 1989, s. 171.

²⁶ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 213.

Fazl'ın sürekli olarak Me'mûn'u iknaya ve onu cesaretlendirmeye çalıştığını göstermektedir:

*"Zü'r-Riyâseteyn [Fazl b. Sehl] dedi ki: 'Herseme'yi göndermiştik, takviye silah topladık- o gün gitti, onu Me'mûn uğurladı- Me'mûn'a dedim ki: Hilâfet sana teslim edilinceye kadar sakın bırakma! Sana vacip oldu. Biz iki kardeşin arası düzelir denildiğine inanmıyoruz. Hilâfet sana teslim edilince geri dönemezsin de. Sonra ben, Herseme ve Hasan b. Sehl işi üstlenerek hilâfeti ona teslim ettik.'"*²⁷

Yukarıda uzunca aktardığımız farklı kaynaklardaki rivayetleri değerlendirdiğimiz zaman sonuç olarak şu kanaate varılacaktır: Me'mun kardeşi Emin ile mücadeleye girme konusunda oldukça kararsız görünmektedir. Hatta mücadele kararı verdikren sonra bile zaman zaman bu karardan vazgeçme eğilimi gösterdiğini rivayetlerden anlamaktayız. Tam da bu noktada özellikle veziri Fazl ve kardeşi Hasan b. Sehl'in Me'munu kararından dönmemesi ve mücadelede sebat etmesi konusunda sık sık telkinlerde bulunmaktaydı. Dolayısıyla mücadele kararının alınmasında en önemli etkenin Fars asıllı Sehl kardeşler, özellikle de veziri Fazl b. Sehl olduğunu söyleyebiliriz.

2.2. Fazl b. Sehl'in Mücadele Görevini Üstlenmesi

Halife Emin'in yakın adamı Fazl b. Rebî'in orduyu Bağdat'a götürmesinden ve Emîn'in Me'mûn'a Bağdat'a gelmesini isteyen mektubunu almasından sonra, Me'mûn'u Horasan'da kalmaya ikna eden kişinin Fazl b. Sehl olduğunu ifade etmiştik. Dolayısıyla bundan sonraki sürece de yön veren kişi ister istemez Fazl b. Sehl olmuştur. Aslında işin başında Fazl, hilâfeti Me'mûn'a tevdi işini Horasan'ın ileri gelenlerinden birine vermeyi düşünmekte ve kendisini ikinci plana atmayı amaçlamaktaydı. Ancak böyle tehlikeli bir işe girmeye kimsenin tek başına cesaret edemediği anlaşılmaktadır. İş üstlenme olayının kendisine nasıl kaldığını Fazl şöyle anlatmaktadır:

*"Me'mûn Horasan'da kalmaya karar verince Fazl b. Sehl ona dedi ki: 'Bu Abdullah b. Mâlik ve Yahyâ b. Mu'âz ve diğerleri gibi reisler sana benden daha faydalı olurlar. Zira yönetimleriyle ve sahip oldukları savaş gücüyle ünlenmiş ve öne çıkmışlardır. Dolayısıyla beni bırak, sana hizmet edeyim ki muhabbetini kazanayım, işin zahirini onlara ver.' Me'mûn da ona düşündüğünü yap dedi. Bunun üzerine Fazl b. Sehl onlarla evlerinde görüştü ve onlara biati ve vefa göstermelerini hatırlattı. Fazl dedi ki: 'Sanki ben onlara yenmesi helal olmayan bir tabakta leş getiriyordum ki, bazısı beni kovuyordu. Bazısı da Emîru'l-Mü'minîn ile kardeşi arasına kim girer diyordu'. Sonra Me'mûn durumu anladı ve Fazl'a: 'Sen kendin bu işi yap!' dedi.""*²⁸

Böylece Me'mûn'un kardeşi Emîn'e karşı başlattığı iktidar mücadelesinde izlenecek siyaset ve alınacak her türlü tedbir, Fazl'ın uhdesine bırakılmış oluyordu. Fazl mücadelenin yönetim görevini üstlendiği zaman Me'mûn'dan kendisi için bir teminat yazısı yazmasını istedi. Cahşiyârî'nin eserinde yer verdiğine

²⁷ Taberî, *Târîh*, VIII, 394 ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 224 vd.

²⁸ Cahşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 278 vd.; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, III, 230-231.

göre Me'mûn'un Fazl için yazdığı ahitname şu şekildedir:

“Allah için kendime, eğer müminlerin işlerini benim gözetimime verirse ve halkının içinde Hilâfeti bana lütfederse, işlerinde onun kitabı ve Rasûlü Muhammed Sallallahu Aleyhi ve Sellem'in sünnetiyle amel etmeyi kendime şart koşuyorum. Kasıtlı olarak onun sınırlarının helal kıldığı ve farzlarının akıttığı dışında kan akıtmayacağım. Yaratılanların herhangi birinden kızgınlıkla ve Müslümanlara karşı haram olan hilelerle mal ve eşya elde etmeyeceğimi, herhangi bir hüküm verirken, Allah Azze ve Celle hakkında ve onun için olması dışında, hevama ve kızgınlığıma göre davranmayacağımı da şart koşuyorum. Bunların hepsini, onun bana lütfettiği şeylere karşılık olarak ve beni bunlardan hesaba çekmesinden korkarak yerine getireceğim kesin bir ahit yapıyorum. Ki O, Celle ve 'Azze şöyle diyor: “Verdiğiniz söz de yerine getirin. Çünkü söz (veren sözünden) sorumludur.”²⁹ Eğer cayarsam veya değiştirirsem lanete müstahak olayım, cezaya uğrayayım: Öfkesinden Allah'a sığınırım. Kendisine itaatte bana yardım etmesi, günahlarla aramı açması, benim ve müslüman toplumunun huzuru, bütün işlerimde razı olduğu ve sevdiği şeyleri kolaylaştırması için ona yöneliyorum. Muhakkak ki O, Garîb ve Mücîb olandır ve dilediği her şeye gücü yetendir.”³⁰

Ahitname içerik olarak incelendiği zaman, Me'mûn'un kararlarında ve davranışlarında izleyeceği yol ve yöntemleri açıkladığını ve bunların dışına çıkmayacağına dair söz verdiği görülmektedir. Dolayısıyla Fazl b. Sehl, bu ahitnameyi kendisi için değil; büyük ihtimalle Me'mûn'un davetini yaparken inandırıcılığını artırmak için, insanlara delil olarak göstermek üzere almış olmalıdır.

3. Halifelikli Sürecinde Me'mun'un İzlediği Siyasette Fazl b. Sehl'n Tesiri

Fazl b. Sehl, Emîn'in orduları karşısında aldığı başarılar sayesinde daha Emîn halifelikten düşürülüp Me'mûn'un otoritesi tam olarak tesis edilmeden önce, hem askerî hem idarî yönetimin kendi uhdesine bırakılmasını sağladı. Me'mûn Bağdat'a girip hilâfeti tamamen ele geçirdikten sonra da iktidarını borçlu olduğu vezirine çok geniş yetkiler verdi. Bu çerçevede vezirin, dönemin önemli hadiselerindeki rolünü tespit etmek suretiyle izlenen siyasette ne gibi tesirlerinin olduğunu ortaya koymaya çalışalım.

3.1. Hilâfet Merkezinin Merv'de Kalması

Halife Me'mûn, kardeşiyle giriştiği mücadeleden başarıyla çıktıktan sonra Bağdat'a dönmedi ve Merv şehrinde kaldı. Onun bu seçimi kendi tercihi miydi yoksa veziri Fazl b. Sehl tarafından mı buna teşvik edilmişti? Zira vezirin gönlünde Horasan'ın bu şehrinin başkent olması arzusunun yattığı bilinmeyen bir gerçek değildi.³¹

Her ne kadar Me'mûn'un Bağdat'ta kalmasının daha doğru olacağını be-

²⁹ İsrâ 17/34.

³⁰ Cahşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 279.

³¹ Bkz.: Muhammed Hudaî Bek, *Muhâdarâtü târîhi'l-ümemi'l-İslâmiyye (ed-Devletü'l-Abbâsiyye)*, Mısır 1970, s. 162.

lirtse de, Dürî'nin de itiraf ettiği üzere,³² Me'mûn'un iki sene gibi uzun bir süre kardeşiyle mücadele ettikten sonra ve Bağdat halkının ona olan desteklerini gördükten sonra Bağdat'ta yönetimini kurması akıllıca bir hareket olmayacaktı. Eğer Bağdat'ta kalsaydı her türlü suikast ve halîfelikten düşürme eylemlerine açık bir halde bulunacağı kesindi. Dolayısıyla hilâfetin merkezi, Bağdat dışında bir yer olmak zorunda idi. Mekke ve Medine'de ise Alioğulları oldukça etkili bir durumda olduğundan dolayı buralarda da kendini güvende hissedemezdi. Merv ise hem anne tarafından memleketi, hem de mücadelede sonuna kadar yanında bulunmuş insanların şehriydi. Veziri Fazl'ın da etkisiyle kendisini belki de burada daha güvende hissetmekteydi. Nitekim öyle de oldu ve Me'mûn veziri Fazl b. Sehl'in öldürülmesine ve sonrasında siyasetindeki değişime kadar Merv'de kaldı.

3.2. Fazl b. Sehl'in Sâsânî Eğilimi ve Alioğullarına Desteği

Fazl b. Sehl'in kendi döneminde bir takım kimseler arafından dile getirilen, bazı günümüz tarihçileri tarafından da eleştiri konusu haline gelen özelliklerinden belki de en önde geleni, vezirliği boyunca izlediği siyasetin Sâsânî eğilimli olduğu ve dönemindeki Alioğulları'nı desteklediği iddialarına muhatap olmasıdır.

Cahşiyârî, Fazl b. Sehl'in bürokratik uygulamalarda kısıraları taklit ettiğine işaret eden şu ifadelerle yer vermektedir:

*"Fazl b. Sehl, Me'mûn'un yanına gitmek istediği zaman kanatlı bir tahta oturur ve onun içinde götürülürdü. Me'mûn onu görünceye kadar bu şekilde taşınırdı. Me'mûn'a yaklaşınca tahttan iner, yaya yürürdü. Taht getirilir, Me'mûn'un önüne konulurdu. Fazl selam verir, sonra döner, yine kürsüye otururdu. O, bunu sadece kısıraları taklit için yapardı."*³³

Hasan İbrahim Hasan, vezirin bu uygulamasıyla eski İran'a kaybolan şerefini yeniden kazandırmak için kendisini kısıraların vezirlerine benzettiği sonucuna ulaşmaktadır.³⁴ Konuyu değerlendirenlerden biri olan Abdülaziz ed-Dürî, Fazl'ın izlediği siyasetin Sâsânî eğilimli olduğunu vurguladıktan sonra Cahşiyârî'den yukarıdaki rivayeti nakledip Fazl'ın kullandığı kürsünün iki kanadının "*Zerdüştlükteki iyilik ilahının iki kanadı*" olduğunu söylemektedir.³⁵

Cahşiyârî'nin eserinde yer alan az sonra vereceğimiz rivayet ise, aslında ona kendi döneminde yöneltilen eleştirileri özetlemekte, aynı zamanda günümüz tarihçilerinin de neden Fazl'ı yukarıdaki gibi itham ettiklerini açıklamaktadır. Rivayet konusu olay Me'mûn'un Ali b. Mûsâ er-Rızâ'yı (ö. 203/819) veliaht olarak tayin etme sürecinde geçmektedir. Habere göre Me'mûn, Fazl b. Sehl'e Horasan'ın önde gelenlerinden Nu'aym b. Hâzim'i getirmesini ve Ali b. Mûsâ'ya biat edilmesi konusunda görüşünü almasını söyledi. Fazl onu getirtti ve olumlu

³² Dürî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-evvel (Dirâsetün fi târihi's-siyâsi ve'l-idârî ve'l-mâli)*, Dâru't-Talî'a, Beyrût 1997. s. 158-159.

³³ Cahşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 316.

³⁴ Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, II, 174-175. Ayrıca bkz.: Kervî, *Nizâmü'l-vizâra*, s. 173.

³⁵ Dürî, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-evvel*, s. 164-165.

görüş bildirmesi için onu teşvik etti. Ancak Nuaym kabul etmedi ve kendisinin ve kendisinden öncekilerin Hâşimî devletine olan yardımlarını ve Hâşimîler'in de kendilerine verdikleri izzet, emniyet, servet ve malları Fazl'a hatırlattı. Fazl, sert bir şekilde Nu'aym'ın hata yaptığını ifade edince, Nu'aym şöyle dedi: “*Sen yönetimin Abbâsoğulları'ndan çıkıp Alioğullarına'na geçmesini istiyorsun. Sonra hile ile onları ele geçireceksin. Böylece devleti kısıralaştıracaksın. Aksi halde sen beyaz olan Ali ve evladının giyimini yeşile çevirmezdin. Ki o, Kısra ve Mecûsî elbisesidir.*” Sonra Me'mûn'a döndü ve dedi ki: “*Allah'tan kork ey Emiru'l-Mü'minin! Seni dininde ve hâkimiyetinde aldatmasın! Çünkü Horasan halkı kendi kılıçlarının kanını akıttığı bir adama biat etmeyi kabul etmezler.*” Sonra Me'mûn ona git dedi, Fazl'a ne düşündüğünü sordu. Fazl da Nu'aym'ın Horasan'dan çıkarılmasının uygun olacağını, yanlarında kalmasında bir fayda olmadığını söyledi. Me'mûn onu öldürmeyeyim mi? diye sordu. Fazl da Herseme'yi (ö. 200/816) ve Yahyâ b. Âmir'i öldürmesinde ve Abdullah b. Mâlik'i çocuklar gibi kalçasından dövdürmesinden dolayı insanların huzursuz olduğunu ifade etti. Sonra Nu'aym'ı İbn Şekle ile savaşmaya göndeririz dedi. Böylece kararlaştırdıktan sonra rivayetin devamında Nu'aym'ın, Bağdat'a girdikten sonra yakalanıp Hasan b. Sehl'e gönderildiği belirtilmektedir.³⁶

Hasan İbrahim Hasan, İranlılar ile Alioğulları arasındaki temel bağlar hakkında şu tespite yer vermektedir:

“İranlıların Alioğullarını desteklemelerinde garipsenecek bir şey yoktur. Çünkü İranlılar saltanat tacını taşıma hakkının sadece Alioğulları'na ait olduğuna inanıyorlardı. Zira onlar nazarında Hz. Hüseyin evladı, Sâsânî hükümdarlarının sonuncusu III. Yezdücerd'in kızı Şehrbânû ismindeki anneleri tarafından Sâsânî hanedanının varisleri idiler. Bu durum onların dini inançları ile de uyudur. Zira İranlılar hükümdarlarına kutsiyet atfederler ve onların yeryüzündeki gölgesi olduğuna inanırlardı. Bu eski inançlarının etkisiyle aynı şekilde Alioğullarının, özellikle Hz. Hüseyin'in oğullarının nübüvvet ve saltanatı temsil etme hakkını ellerinde bulundurduklarına inanıyorlardı. Çünkü Hz. Hüseyin'in evlatları aynı zamanda Hz. Peygamber ve Sâsânî krallarının neslindendirler. Bu durum İranlıların Alioğulların'a karşı olan meyillerini ve hilâfeti onlara geçirmek için yaptıkları çalışmaların sebebinin bize açıklamaktadır.”³⁷

Hicrî ikinci asrın sonlarına tekabül eden erken bir tarihte, Abbâsî devlet idaresindeki İranlıların Alioğulları'na verdikleri desteğin sebepleri konusunda yukarıdaki gibi genel geçer bir tespit yapmanın oldukça zor olduğunu kabul etmeliyiz. Zira yaptıkları yardımların gerçekten onlara duydukları sevgi ve hürmetten mi yoksa kendi siyasetlerine olan katkıdan dolayı mı olduğunu salt rivayetlere bağlı kalarak açıklamak hatalıdır. Aslına bakılırsa Mansûr dönemine kadar (754-775) hilafeti elde etmede Abbâsîler ile Alioğulları arasında bir birliğin olduğu görülmektedir. Mansûr döneminde ise onun Hasanoğullarına karşı izlediği politikalar neticesinde bu ittifak bozulmuş, yerini kıyasıya bir mücadeleye bı-

³⁶ Cahşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 312-313.

³⁷ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, II, 92.

rakmıştır. Mücadele sürecinde Şîî karakterli çıkarılan sayısız isyana rağmen başarı elde edilememiş ve zor da olsa bu isyanlar bastırılmıştır.³⁸ Mansûr sonrasında ise her iki tarafın da daha ihtiyatlı bir siyaset izlediğini söylemek mümkündür.

3.3. Fazl b. Sehl'in Herseme b. A'yen'i Bertaraf Etmesi ve Sonrasında Çıkan Olaylar

Aslen Horasanlı olan ve Ebû Ca'fer el-Mansûr'un yeğeni İsâ b. Mûsâ'nın yakın adamlarından olan Herseme b. A'yen'in³⁹ Zilkade 200/Haziran 816'da öldürülmesi olayı, zamanının önemli gelişmelerinden birisi olmuştur. Vezir Fazl b. Sehl'in olaydaki rolünü ortaya koymaya çalışmanın yanında Fazl'ın öldürülmesinin sebeplerinden bir tanesinin de dönemin sevilen ve saygı duyulan bu komutanı ve devlet adamının komplo ile ortadan kaldırılmasında isminin geçmesi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu sebeple Herseme'nin bertaraf edilmesi olayı bu açıdan da önem arz etmektedir.

Konuya yer veren ulaştığımız tarihi kaynakların tamamı az sonra görüleceği üzere Herseme'nin öldürülmesinde Sehl oğullarının komplolarından ve kışkırtmalarından bahsetmektedir. Taberî'nin (ö. 310/923) aktardığı rivayet esas alınrsa olay şöyle gelişmiştir:

Herseme, Ebu's-Seraya isyanını bastırdıktan sonra Kûfe'den horasan'a gelmek üzere yola koyuldu. Horasan topraklarına girdiği sırada halife Me'mûn'un geri dönmesini ve Şam veya Hicaz vilayetinin yönetim işini üstlenmesini bildiren talimatı ulaştı. Ancak Herseme sözkonusu emri dikkate almayaarak halife ile görüşmekte ısrar etti. Maksudı rivayette geçtiği şekliyle "*Fazl b. Sehl'in Me'mûn'un aleyhinde çevirdiği işleri, kendisinden gizlediği haberleri ona bildirmek ve onu Bağdat'a, babalarının hilâfet ve yönetim yurduna, otoritesini sağlaması ve yakınlarını gözetmesi için döndürünceye kadar ondan ayrılma-maktı.*" Oldukça yavaş hareket eden Herseme'nin, kaynakların belirttiğine göre Kûfe'den çıkışı ile Horasan'a gelişi yaklaşık sekiz ay sürmüştür. Bu süre zarfında Fazl b. Sehl, gerek halifenin emrine itaatsizlik etmesi, gerek yol üzerinde geçtiği yerlerde sanki askeri bir mücadeleye girecek izlenimi bırakması, gerekse Me'mûn'un bulunduğu Merv şehrine yaklaştığı zaman savaşta kullanılan davullar çaldırması gibi olayları kullanarak halifeyi Herseme'ye karşı kışkırtmayı başardı. Nihayetinde Me'mûn'un huzuruna çıkan Herseme, hesap ettiği şekilde karşılanmayarak hapse atıldı.⁴⁰

Cahşiyârî eserinde, Herseme ile Fazl b. Sehl ve Me'mûn arasında geçen konuşmalara uzunca yer vermektedir. Bu konuşmalardan anladığımız kadarıyla Herseme daha Me'mûn'un huzuruna girmeden durumu fark eden Fazl, onun kalbini Herseme'ye karşı kızgınlık ve öfke ile doldurmuş, ne söylerse söylesin Me'mûn da Herseme'yi dinlemek istememiştir. Fazl ile söz düellosuna giren

³⁸ Bkz.: Cem Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, Ankara, 2001, s. 306-307.

³⁹ Bkz.: Bozkurt, Nahide, "Herseme b. A'yen", *DİA*, İstanbul 1997, XVII, 239.

⁴⁰ Taberî, *Târîh*, VIII., 542-543. Ayrıca bkz.: İbnü'l-Esir, *el-Kâmîl*, VI, 314-315; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX, 246; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, III, 245; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, Dâru İhyâi tûrâsî'l-Arabî, Beyrût ty., I, 358.

Herseme, Fazl'ın adamlarına hapse atılması talimatıyla bir anda kendini hapiste bulmuş, sekiz gün hapiste kaldıktan sonra da öldürülmüştür.⁴¹

Ebü'l-Fidâ (ö. 732/1331), Herseme'nin resmî uygulamanın tersine ısrarla Me'mûn'un yanına gitmeye devam etmesini aralarındaki samimiyete ve onun Me'mûn'a aşırı nasihat etme isteğine bağladıktan sonra Me'mûn'u kıskırtan kişinin Fazl değil, Hasan b. Sehl olduğunu ifade etmektedir. Bunun sebebi olarak da Hasan ile aralarında düşmanlık bulunmasını göstermektedir.⁴² Ancak Taberî, Hersem'e Horasan'a geldiği zaman Hasan'ın Medain'de bulunduğunu ifade etmektedir.⁴³ Hasan b. Sehl'in Irak bölgesinde görev yaptığını da göz önüne alırsak müellifin Hasan ile Fazl'ı karıştırmış olması muhtemeldir.

Taberî'nin, Herseme ile beraber mi yoksa yalnız mı olduğunu belirtmediği⁴⁴; Ya'kûbî'nin ise Herseme ile beraber olduğunu ifade ettiği rivayete göre, Herseme ile beraber Me'mûn'un huzuruna Yahyâ b. Âmir b. İsmâîl el-Hârisî de girdi. Me'mûn'a "Selâm senin üzerine olsun ey kâfirlerin emîri!" dedi. Bunun üzerine Me'mûn'un meclisinde bulunanlar tarafından kılıç darbeleriyle öldürüldü. Herseme de olayın akabinde dedi ki: "Bu Mecûsîyi dostlarına ve yardımcılarına üstün tuttun!" Sonra Me'mûn onun hapsedilmesini emretti. Hücresinde üç gün kaldı ve öldü.⁴⁵

Görüldüğü üzere Herseme'ye atfedilen en büyük suçlama, Ebu's-Serâyâ isyanının ortaya çıkmasına bilerek sebep olmak ve isyanın bastırılmasında gevşek davranmaktır. Herseme'nin Ebu's-Serâyâ ile daha önceden temasa geçmesi ve onu kendi hizmetine alması, böyle bir iddianın ortaya atılmasını kuvvetlendirmiştir. Ebu's-Serâyâ'nın Herseme'ye katılmasından sonra Cezîre'den Araplar onun yanına geldiler. Herseme, onlar için erzaklar hazırladı ve dağıttı. Halife Emîn'in ortadan kaldırılmasından sonra ise Ebu's-Serâyâ ile adamlarının erzakını azalttı ve zaman zaman da vermeyi geciktirdi. Bundan dolayı Ebu's-Serâyâ yapılan muameleye kızarak Kûfe'ye gitti ve Tabâtabâ'ya biat ederek isyan hareketine katıldı.⁴⁶ Gerçekten Herseme'nin Sehloğulları'nı Me'mûn'un gözünde küçük düşürmek ve başarısız göstermek amacıyla böyle bir siyaset izleyip izlemediğini tespit etmek ise şimdilik imkânsız görünmektedir.

Herseme'nin öldürüldüğünü Bağdat halkı ve askerler öğrenince, Hasan b. Sehl Bağdat valisi Ali b. Hişâm'a haber göndererek askerinin ve Bağdatlıların erzakını vermeyi geciktirmesini bildirdi. Muhtemelen olası bir isyanda insanların yiyecek sıkıntısı çekmekten korkarak isyan etmekten caymalarını sağlamak amacıyla böyle bir tedbir alınmış olmalıdır. Ancak Bağdatlılar, hem Herseme'nin öldürülme haberi hem de erzakın dağıtılmaması neticesinde Hasan'ın amilleri olan Muhammed b. Ebî Hâlid ve Esed b. Ebi'l-Esed'i Bağdat'tan kovdular. Yeri-

⁴¹ Bkz.: Cahşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ*, s. 316-318.

⁴² Ebu'l-Fidâ, İmâdüddin İsmâîl, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, Beyrût, ty., II, 22.

⁴³ Taberî, *Târîh*, VIII, 543.

⁴⁴ Taberî, *Târîh*, VIII, 545; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 86.

⁴⁵ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kub, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Dâru Sadr, Beyrût 1960, II, 449-450.

⁴⁶ Taberî, *Târîh*, VIII, 528-529; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI, 302-304.

ne İshâk b. Mûsâ b. el-Mehdî'yi geçirdiler.⁴⁷ Halk “ona ve âmillerine beldemizde razı olmayız” demektedir. Bu şekilde birkaç gün süren çatışma ve karışıklıktan sonra erzaklarının kendilerine tekrar dağıtılması karşılığında anlaşarak düzen sağlanmıştır.⁴⁸

3.4. Ali b. Mûsâ er-Rizâ'nın Veliht Tayin Edilmesi

Ali b. Mûsâ er-Rizâ'nın 201/817 yılında veliaht olarak tayin edilmesi, dönemin en önemli gelişmelerinden bir tanesidir. Halife Me'mûn'un aldığı bu ani karar, hilâfetin tamamıyla Abbâsî ailesinden çıkıp Alioğulları'na geçmesi anlamına gelmekteydi. Böyle bir değişime sebep olacak olan kararın alınmasındaki maksat neydi? Hangi sebep Me'mûn'un böyle bir kararı almasında etkili olmuştu? Gerçekten o, şahsi kanaati ile mi yoksa veziri Fazl b. Sehl'in başını çektiği bürokratik çevrenin tavsiye ve tahrikleriyle mi bu kararı aldı? Bu ve benzeri soruların cevaplarını bulmak uzun zamandan beri, hem klasik İslâm tarihçilerinin hem de dönemle ilgili çalışmalar yapan çağdaş tarihçilerin uğraşlarından biri olmuştur.

Ali b. Mûsâ'nın Me'mûn tarafından veliaht olarak tayin edilip edilmediğinde herhangi bir şüphe yoktur. Rivayetlerin ittifakla vurguladığı gibi kendisine veliaht olarak biat alınmıştır.⁴⁹ Tartışmaların ağırlık merkezini onun hangi sebeple tayin edildiği, bir diğer ifadeyle Me'mûn'un Ali b. Mûsâ'yı veliaht tayin etme sebebinin ne olduğudur.

Elimizdeki rivayetleri sınıflandırdığımız zaman nakillerin temelde iki sebep üzerinde durduğunu görmekteyiz. Bunlardan birincisi, Me'mûn'un Abbâsoğulları ve Alioğulları fertleri hakkında uzun uzun düşündükten sonra en faziletli ve liyakatli olanı tespit etme ve tercih etme düşüncesidir.⁵⁰

İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Me'mûn'un Ali b. Mûsâ er-Rizâ'yı veliaht tayin ettiği esnada yazılan ahitnamenin bir nüshasını vermektedir. Bu ahitte, Me'mûn'un özellikle ahirette hesaba çekilmemek için en layık olanı seçmeye çalıştığı vurgulanmaktadır.⁵¹

Benzer bir rivayete yer veren İbn Tiktaka (ö. 709/1309), bir taraftan Me'mûn'un konu üzerinde uzunca düşündükten sonra bu kanaate vardığına işaret etmekte iken, diğer taraftan rivayetin sonuna veliaht tayin etme işini tamamen vezir Fazl b. Sehl'in planladığı ve halifeyi bu işe teşvik ettiği ibaresini ilave etmektedir.⁵² Böylece müellif, Me'mûn'un iki aileden en faziletlisini veliaht olarak seçme düşüncesine kendi kendine kapılmadığını vurgulamış olmaktadır.

⁴⁷ Taberî, *Târîh*, VIII, 543-544.

⁴⁸ Bkz.: İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrût, ty., IX, 246; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 86.

⁴⁹ Bkz.: Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 448; Taberî, *Târîh*, VIII, 554-555; Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali, *Mürûcu'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher*, nşr.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Matbaatü's-Sa'âde, Kahire 1948. *Mürûc*, IV, 28; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX, 247-248; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 94 vd.; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 22-23; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II, 2; Suyûtî, Celâlüddîn, *Târîhu'l-hulefâ*, nşr.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mısır 1952, s. 307; Cahşiyân, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 312; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 217.

⁵⁰ Bkz.: Mes'ûdî, *Mürûc*, IV, 28; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 94-100; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 217.

⁵¹ Yapılan ahitname için Bkz.: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 94-100.

⁵² İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 217.

Klasik kaynaklarda üzerinde durulan ikinci sebep ise, yine Me'mûn'un Hz Ali'nin Abbâsoğulları'ndan birtakım kişileri önemli devlet görevlerine getirmesine karşılık olarak, bir bakıma vefa borcu kabilinden, Alioğulları'nı mükâfatlandırma arzusudur.⁵³

Suyûtî (ö. 911/1505), aynı sebebe işaret eden rivayeti aktardıktan sonra *"Onun bunu yapmasına Şiilikte ifrata düşmesi sebep olmuştur, öyle ki insanlar 'O kendisini azletmeyi ve hilâfetin Ali b. Mûsa er-Rizâ'ya geçmesini istedi.' demişlerdir."*⁵⁴ şeklinde halifenin kararlılığını ortaya koyan ifadelere yer vermektedir.

Konuyla ilgili değerlendirmelerde bulunan Hasan İbrahim Hasan, Me'mûn'un İran inançlarından etkilendiğini, bu yaptığıyla İranlıların güvenini ve rızasını kazanmayı amaçladığını ve dolayısıyla bu kararın dini olmaktan çok siyasi olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁵⁵ Brockelmann da Hasan İbrahim Hasan gibi, Me'mûn'un bu yaptıklarının Iraklıların (bölgede yaşayan İranlıların) gönlünü ve rızasını kazanmak için yaptığını ifade etmektedir.⁵⁶

Abdülaziz ed-Dürî, İran etkisinin Alioğullarını desteklemeyi gerektirdiği şeklindeki yaygın görüşe karşı çıkmaktadır. Birinci olarak o zamanlar Şiiliğin Arabî olduğunu, İran eğiliminin ise gerçekte Me'mûn'un siyasetinin bir parçası olduğunu, ancak Fazl b. Sehl'in siyaseti olduğunu ileri sürmektedir. İkinci olarak ise, Me'mûn'un Alioğullarına karşı önceden kalma dini duygusal bir eğilime sahip olsa da ancak bu eğilimin aniden ortaya çıktığını ve ilk defa siyasi alanda Ali b. Mûsâ er-Rizâ'ya biatte gözlendiğini ifade etmekte ve akla en uygun görüşün bu olduğunu iddia etmektedir.⁵⁷

Ahmed Emîn'in veliht tayin etme olayının muhtemel sebeplerini genel olarak özetleyen şu tespitlerine yer vermek istiyoruz: *"Acaba Me'mûn'u daha önce kimsenin yapmadığı bu işe sevk eden şey neydi? Bana göre bu birkaç hususa bağlıdır: 1. Ali döneminde ortaya çıkan fitneler kendi gününe kadar geldi. Sonra gördü ki onlar devleti zayıflatan ve birliği parçalayan fitnelerdir. Bundan dolayı Abbâsoğulları ve Alioğullarının önüne hangisinin daha hayırlı olduğunu seçen bir yol açmak belki iyi olacaktır. Böylece fitne biter, iki aile tüm Müslümanların iyiliğinde yardımlaşır. Eğer düşüncesi bu idiyse insanların her zaman akla hüküm etmediklerini gözden kaçırmıştır. Anlaşmazlık bu kadar kolay sona ermez. Alioğulları'nın beytlerine olan asabiyetleri ve Abbâsîlerin beytlerine olan asabiyetleri akli eğip bükümde ve fitneler ortaya çıkmaktadır, olan da budur. 2. Me'mûn Bağdat Mu'tezile mezhebi ekolüne bağlı bir mu'tezilidir. Onlar Ali'nin hilâfete daha layık olduğunu, hatta Ebû Bekir ve Ömer'den bile daha layık olduğunu düşünürler. Dolayısıyla ondan sonra onun zürriyeti de en layık olmalıdır. Böylece mezhebine tabi oldu ve halîfeliği onlara devretti. 3. O, Fazl b. Sehl ve Hasan b. Sehl'in tesiri altındaydı. Bu ikisi İranlıdır. İranlıların ise damarlarında*

⁵³ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 219; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II, 2-3; Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 308.

⁵⁴ Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 307.

⁵⁵ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, III, 186-187.

⁵⁶ Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Târîhi*, trc.: Neşet Çağatay, Ankara 1964, s. 113.

⁵⁷ Dürî, *el-Asru'l-Abbâsîyyu'l-evvel*, s. 160-161.

Şiilik akar. er-Reşîd zamanında Bermekî ailesi konusunda olan hal gibi. Çok geçmeden görüşlerine Me'mûn'u ikna ettiler, sonunda karar verdi ve yaptı. 4. O düşündü ki, Alevilerin hilâfeti elde etmeden yoksun olmaları imamlarına bir kutsallık kazandırıyor. Yönetime geçtikleri zaman insanların içine çıkarlar hataları ve sevapları ortaya çıkar, böylece bu kutsiyet ortadan kalkar.

Benim kanaatim Me'mûn yaptığında samimi ve tasarrufunda sadık olduğudur. Nitekim Me'mûn bu Ali er-Rizâ'yı kızıyla evlendirdi, Muhammed b. Ali'yi de diğer kızıyla.”⁵⁸

Tarihi kaynakların bize aktardıkları rivayetlerden ve yukarıda yer verdiğimiz değerlendirmelerden de anlaşıldığı üzere, Me'mûn'un veliaht tayin olayını sadece ve sadece Fazl b. Sehl'in kendisini etkilemesine bağlamak doğru bir değerlendirme olmayacaktır. Ancak, diğer saiklerle birlikte halifeye en yakın devlet adamı olarak Fazl b. Sehl'in böyle bir kararın alınmasını teşvik ettiği ve icrata geçirilmesinden memnuniyet duyduğu söylenebilir. Zira, halifenin kendisinin düşünce olarak Şi'a'ya yaklaştığı ve sempati duyduğu bilinmektedir.⁵⁹ Nitekim veziri Fazl b. Sehl'in ölümünden yıllar sonra bile zaman zaman şiî düşünceye uygun davranmış ve buna benzer kararlar almıştır. Bunlardan birinde Hz. Peygamberden sonra yaratılanların en hayırlısının Ali (r.a.) olduğunu söylemeyi emrederek halkı kabul etmeye zorlamıştır.⁶⁰

4. Abbâsoğulları'nın Fazl b. Sehl'e Karşı Tepkileri ve Fazl'ın Sonu

Me'mûn, Emîn ile giriştiği iktidar mücadelesini kazandıktan sonra 198/813 senesinde bu mücadelede büyük yararlılıklar göstermiş olan komutanlarından Tâhir b. Hüseyin'e fethettiği yerleri ve elindeki malları Hasan b. Sehl'e bırakmasını emretti ve Hasan'ı el-Cibâl Bölgesi, Fâris, Ehvâz, Basra, Kûfe, Hicâz ve Yemen gibi büyük bir bölgeye vali olarak atadı. Tâhir'i de Mevsil, Cezîre, Şam ve Mağrib'e tayin ederek ona, Rakka'ya gidip Nasr b. Şebes'le savaşma görevini verdi.⁶¹ Anladığımız kadarıyla Fazl, dönemin saygı duyulan bu güçlü komutanı ve devlet adamını Irak bölgesinden uzaklaştırarak, halifeliliğin tamamında kendi tahakkümünün daha kolay işlemesini sağlamaya çalışmıştır.⁶² Bu durum Irak halkının ve özellikle de Tâhir'in hoşnutsuzluğuna sebep oldu. Hatta büyük ihtimalle hem Tâhir'in Nasr b. Şebes'le mücadelede isteksiz davranmasına, hem de Irak halkının boyun eğebileceği bir komutanın bölgeden uzaklaştırılmasıyla karışıklıkların daha kolay çıkmasına sebep oldu. Tâhir, haberi alınca üzüntüsünü '*Emîru'l-Mü'minin bana insaf etmedi*' diyerek ifade etti. Sonra Cezîre'ye giderek Nasr'la harbe tutuştu.⁶³

Hasan b. Sehl, bölgenin idaresinde başarılı olmadı. Valiliği süresince sürekliliği olarak Irak halkının başkaldırısına maruz kaldı. Hatta bir seferinde işlerini yürütmesi için bizzat kendisinin halef olarak gönderdiği Ali b. Ebî Sa'îd ona mu-

⁵⁸ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Beyrût, ty., III, 295-296.

⁵⁹ İhsan Süreyya Sırma, *Abbâsiler Dönemi*, 6. Baskı, İstanbul, 1997, s. 77.

⁶⁰ Bkz.: Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Düvelü'l-İslâm*, Beyrût 1985, s. 116.

⁶¹ Taberî, *Târîh*, VIII, 527; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 390; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 21.

⁶² Bkz.: Kervî, *Nizâmü'l-vizâra*, s. 174.

⁶³ Ya'kübî, *Târîh*, II, 446.

halefet etti. Bu anlaşmazlık ancak Me'mûn'un araya girmesi ve Ali b. Ebî Sa'îd'e elçi göndererek "Ya elini Hasan'ın eline koyar veya bize gelir, aksi halde boynunu vur" diyerek tehdit etmesiyle giderilebildi.⁶⁴

Irak'taki Abbâsoğulları'nın Hasan b. Sehl'e ve onun gıyabında Fazl b. Sehl'in yaptıklarına verdiği en büyük tepkilerden biri, Abbâsîlerin büyük komutanlarından Herseme b. A'yen'in Fazl tarafından bertaraf edilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bağdatlılar, hem Herseme'nin öldürülme haberi hem de erzakın dağıtılmaması neticesinde Hasan'ın amilleri olan Muhammed b. Ebî Hâlid ve Esed b. Ebî'l-Esed'i Bağdat'tan kovdular. Yerine İshâk b. Mûsâ b. el-Mehdî'yi geçirdiler.⁶⁵ Bağdat halkı Hasan'ın yönetimine o kadar hoşnutsuzlar ki, "Ona ve âmillerine beldemizde razı olmayız" diyerek tepkilerini ortaya koydular. Hasan, halkı ancak yüklü miktarda erzak dağıtarak teskin edebildi.⁶⁶

Bağdat halkının Sehloğulları'na karşı duydukları hoşnutsuzluğun artmasına sebep olan olaylardan birisi de 201/816 senesinde Bağdat'ta suçluların ve eşkiyanın eziyetinin artması olmuştur. Bu suçlular güpegündüz kadın ve çocukları kaçırmak, aleni bir şekilde köyleri basarak mallarına el koymak gibi eşkiyalıklar yapmaya varan cürümler işlemekten geri durmuyorlardı.⁶⁷ Halktan bazılarının yağma, esaret ve pahalılıktan dolayı kurtuluşu Bağdat'ı terk etmekte bulunduğu kaydedilmektedir.⁶⁸

Muhtemelen bu zamanlarda yaşanan yönetim boşlukları, kendilerini yakalayıp cezalandıracak bir kuvvetin olmaması bu suçluları cesaretlendirmişti. Hatta zaman zaman devlet idaresindeki birtakım kimseler adı geçen suçlularla işbirliği yaparak onların yakalanmalarına mani olmaya ve şahsi menfaat peşinde koşmaya dahi başlamışlardı.⁶⁹ Bunun sonucunda mevcut idareden ümidi kesen halk "Ruveybida" veya "Mutavvi'a" olarak isimlendirilen⁷⁰ bir hareket başlatarak "emr bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker" (iyiliği emretme, kötülükten alıkoyma) sloganıyla mücadele verip suçluları engellemeye çalışmıştır.⁷¹

Bağdat'taki Abbâsoğulları'nın halifeyi azline kadar götüren son damla, Me'mûn'un Ali b. Mûsâ er-Rızâ'yı veliaht olarak tayin etmesi ve Abbâsoğulları'nın simgesi olan siyahı terk edip yerine Alioğulları'nın simgesi olan yeşili kullanması oldu. Haberin Bağdat'a gelmesi üzerinden geçen birkaç gün içerisinde Me'mûn'a karşı oluşan tepkiler gittikçe arttı. Halk, yapılanların Fazl b. Sehl'in bir oyunu olduğuna inanıyordu. Sonunda Bağdat'ta, Mehdî'nin oğulları İbrâhîm ve Mansûr ile Emîn'in eski veziri Fazl b. Rebî'in önderliğinde, Abbâsîlerin ileri gelenlerin de katılımıyla 5 Muharrem 202/24 Temmuz 817 tarihinde Me'mûn azledilerek yerine İbn Şekle olarak tanınan İbrâhîm b. el-Mehdî'ye halife olarak

⁶⁴ Bkz.: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 85.

⁶⁵ Taberî, *Târîh*, VIII, 543-544.

⁶⁶ Bkz.: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 86; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 246.

⁶⁷ Taberî, *Târîh*, VIII, 551; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 92-93; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 22.

⁶⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II, 2-3.

⁶⁹ Taberî, *Târîh*, VIII, 551.

⁷⁰ Mes'ûdî, *Mürûc*, IV, 29.

⁷¹ Taberî, *Târîh*, VIII, 551-552; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 92-93; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 22.

biat alındı.⁷²

Bağdat'ta yukarıda ifade edildiği gibi bir hava hakimken Fazl b. Sehl, 2 Şaban 202/13 Şubat 818 tarihi Perşembe günü Serahs'taki bir hamamda ansızın bir grup süikastçı tarafından saldırıya uğradı ve katledildi. Ya'kûbî ve Taberî bu kimselerin isimlerine yer vermekte, Taberî ayrıca bunların Me'mûn'un maiyetinden olduklarını ilave etmektedir. Kaynaklarda yer alan isimlerdeki farklılıklara rağmen Me'mûn, Fazl b. Sehl ortadan kaldırıldıktan sonra, olayı bahane ederek komuta kademesinde Fazl'a yakınlığı ile bilinen kişileri saf dışı bırakmıştır.⁷³ Bürokrasi kademesindeki bu değişiklik, bir bakıma Me'mûn sonrası başlayacak olan yeni dönemin habercisi olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Fazl b. Sehl'in, başta Me'mûn'un hilâfeti elde etmesinde olmak üzere yaşadığı dönemin siyasî olaylarında son derece büyük etkisi bulunmaktadır. O, tevarüs ettiği Sâsânî kültürünü Abbâsî iktidarı bünyesinde maharetle kullanmayı bilerek önemli mevkilere gelmeyi başarmıştır. Kendisi hakkında olumlu ya da olumsuz hangi kanaate varılırsa varılsın apaçık bir gerçek vardır ki, o sahip olduğu üstün yetenekleriyle döneminin fırsatlarını akıllıca değerlendirmeyi bilmiş ve ilk dönem Abbâsî tarihinin seyirini değiştirmesinde büyük rol oynamıştır. Özellikle, kendisine rehberlik edenlerin izinden giderek tabir yerindeyse "ikinci Bermekîler devrini" yaşatmıştır. Aynı zamanda onun izlediği siyaset ve icrâ ettiği faaliyetler, Horasan bölgesinin tarihî seyri üzerinde de etkileri uzun süren izler bırakmıştır.

Onun geniş yetkilerle vezirlik makamına geçmesi, özellikle Sâsânî devlet geleniği ile yetişmiş olması, Mecûsî bir aileye mensup olması gibi hususlar yönetim tarzına ve ayrıca izlediği siyasete de ister istemez etkisini göstermiştir. Sonuç olarak, Fazl'ın da temsilcisi olduğunu söyleyebileceğimiz, genel anlamda Abbâsî devlet sistemini etkisi altına alan bir İran Kültürü tesirinden bahsetmek daha doğru olacaktır.

Kaynaklar

- » Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrût, ty.
- » Barthold, Wilhelm, *İslâm Medeniyeti Târîhi*, İlavelerle trc.: M. Fuat Köprülü, İkinci Basım, Ankara 1963.
- » Bozkurt, Nahide, "Herseme b. A'yen", *DİA*, İstanbul 1997, XVII, 239-240.
- » Brockelmann, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Târîhi*, trc.: Neşet Çağatay, Ankara 1964.
- » Cahşiyârî, Muhammed b. Abdûs, *Kitabü'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, Mısır 1980.
- » Dîneverî, Ebû Hanîfe, *İslâm Târîhi (el-Ahbâru't-tvâl)*, trc.: Nusrettin Boleli, İbrahim Tüfekçi,

⁷² Ya'kûbî, *Târîh*, II, 450-451; Taberî, *Târîh*, VIII, 55-557; Cahşiyârî, *Kitabü'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 312; Mes'ûdî, *Mürûc*, IV, 28; Se'âlibî, Ebû Mansûr Muhammed (ö. 429/1038), (nisbet edilmektedir), *Tuhfetü'l-vüzerâ*, nşr.: Habib Ali er-Râvî, İbtisâm Mermûn es-Saffâr, Matbaatü'l-Ani, Bağdat 1977, s. 97-98; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 105 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 326-327; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 217; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 22-23; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX, 247-248; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 307; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II, 2.

⁷³ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 451-452; Taberî, *Târîh*, VIII, 565. Ayrıca bkz.: Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, nşr.: Süheyl Zekkâr, Beyrût, 1993, s. 387; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 346-348; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 218; Mes'ûdî, *Mürûc*, IV, 28.

İstanbul 2007.

- » Dûrî, Abdülazîz, el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-evvel (Dirâsetün fî târihi's-siyâsi ve'l-idâri ve'l-mâli), Dâru't-Talî'a, Beyrût 1997.
- » Ebu'l-Fidâ, İmâdüddin İsmâil, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I-IV, Beyrût, ty.
- » Ayaz, Fatih Yahya, "Vezir", *DİA*, XLIII, İstanbul, 2013, s. 79-82.
- » Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, nşr.: Süheyl Zekkâr, Beyrût 1993.
- » Hamevî, Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Beyrût 1957.
- » Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm (es-siyâsi ve'd-dîni ve's-sakafi ve'l-ictimâ'i)*, Mısır 1964.
- » Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Beyrût, ty.
- » Hudaî Bek, Muhammed, Muhâdarâtü târihi'l-ümemi'l-İslâmiyye (ed-Devletü'l-Abbâsiyye), Mısır 1970.
- » İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn*, I-VII, Beyrût 1971.
- » İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddin, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*, I-IV, nşr.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kâhire, ty.
- » İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-VII, Beyrût, ty.
- » İbn Tiktaka, Ali b. Tabâtabâ, el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye, Dâru Sadr, Beyrût 1966.
- » İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem*, nşr.: Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrût 1995.
- » İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem, *el-Kâmil fi't-târîh*, Beyrût 1965.
- » İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, Beyrût, ty.
- » Kervî, İbrâhîm Süleyman, Nizâmü'l-vizâra fi'l-asri'l-Abbâsiyyi'l-evvel, İskenderiye 1989.
- » Mantran, Robert, *İslâmın Yayılış Târîhi (VII-XI. Yüzyıllar)*, trc.: İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981.
- » Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali, *Mürûcu'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, nşr.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Matbaatü's-Sa'âde, Kahire 1948.
- » Se'âlibî, Ebû Mansûr Muhammed, (nisbet edilmektedir), *Tuhfetü'l-vüzerâ*, nşr.: Habib Ali er-Râvî, İbtisâm Mermün es-Saffâr, Matbaatü'l-Ani, Bağdat 1977.
- » Sırma, İhsan Süreyya, *Abbâsiler Dönemi*, 6. Baskı, İstanbul 1997.
- » Suyûtî, Celâlüddîn, *Târîhu'l-hulefâ*, nşr.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Mısır 1952.
- » Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, I-XI, nşr.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dâru Süveydan, Beyrût 1967.
- » Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kub, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Dâru Sadr, Beyrût 1960.
- » Yıldız, Hakkı Dursun, "Fazl b. Sehl", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 275-276.
- » Yûsuf el-Emir Ali, "el-Fazl Bin Sehl es-Serahsi", *el-Mevsû'atü'l-Arabiyye*, Dimaşk 2006, XIV, 562-563.
- » Zehebî, Şemsüddin, *Düvelü'l-İslâm*, Beyrût 1985.
- » ——— *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXV, nşr.: Şu'ayb el-Arnaût, Beyrût 1982.
- » Ziriklî, Hayruddin, *el-A'lâm*, I-XII, Beyrût 1969.